

Tartu Ülikooli raamatukogule tellitud kipsvalandid Tartu Ülikooli muuseumi kogus

JAANIKA ANDERSON

Sissejuhatus

Tartu Ülikool on omandanud enam kui paarisaja aasta vältel silmapaistvad kollektsioonid, millest suur osa on seotud ülikooli õppe- ja teadustööga. 1827. aastal ilmus ülevaade Tartu ülikooli tegevusest ja seisust kaksikümmend viis aastat pärast taasavamist (1802). Publikatsioonist leiame muu hulgas ülevaate keemia- ja füüsikakabinetist, kus olid õppetöök vajalikud instrumendid ja vahendid, mineraloogia- ja zooloogiakabinetist ning kunstimuuseumist, kus olid veerandsajandiga arenenud märkimisväärsed kollektsioonid. Lisaks oli loodud õppetöök oluline tehnoloogia- ja arhitektuurimudelite ning sõjateaduslike mudelite kogu ja pandud alus teadusraamatukogule.¹ Juba 19. sajandi alguses telliti ülikoolile ka kunstiesemeid, mis olid määratud õppetöök, aga ka ruumide dekoreerimiseks ning ülikooli üldise vaimuse suunamiseks.² Esimene maailmasõda sai ülikooli materiaalsele

---

¹ Gustav Ewers, *Die kaiserliche Universität zu Dorpat. Denkschrift zu ihrer fünfundzwanzigsten Feier des zwölften Decembers* (Dorpat: J. Ch. Schönmann, 1827).

² 1802. aastal sõlmiti leping Karl Leo Friedemanniga keiser Aleksander I antiikses rüüs portreebüsti valmistamiseks Carrara marmorist. EAA, 402-6-386, l. 4. Vt ka Kristiina Tiideberg, „Esimene teadaolev kujutis Tartu Ülikoolile kuulunud Gerhard von Kugelgeni Aleksander I portreest“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 45 (Tartu, 2017), 252–264.

baasile saatuslikuks, kuna suur hulk õppetöök vajalikke esemeid ja kogusid viidi Eestist välja,³ tagasi saadi vaid osa. Kunstiteoste uueks asukohaks sai Venemaa Voroneži oblast, kus neid hoitakse ja eksponeeritakse Ivan Kramskoi nimelises kunstimuuseumis.⁴

Palju põnevaid objekte ja teoseid leiame tänapäeval siiski ka ülikooli muuseumide kogudest. Muu hulgas säilitab Tartu Ülikooli muuseum 1805. aastal ülikooli raamatukogule tellitud kipsfigure, mis jäid evakueerimisest puutumata, kuna nagu ülikooli kunstimuuseumi kipsvalandeid, peeti ka neid väheväärtuslikeks koopiateks. Need muuseumi kunstikogusse kuuluvad kipsvalandid tellis ülikooli raamatukogu esimene direktor Johann Karl Simon Morgenstern (1770–1852) 1805. aastal Peterburi kunstiakadeemiast. Kujud olid mõeldud toomkirikus asunud raamatukogu interjööri rikastamiseks.⁵

Käesolevat artiklit ajendasid kirjutama viimastel aastatel ilmunud toomkirikuga seotud publikatsioonid, kus on põgusalt puudutatud ka nimetatud kipsvalandeid.⁶ Artikli eesmärk on vaadata lähemalt, milline on raamatukogude dekoreerimise laiem ajalooline raamistik, heita pilk ülikooli raamatukogu kipsvalandite päritolule ja põhjustele, miks need telliti. Antud käsitluse maht ei võimalda põhjalikku sissevaadet Tartu Ülikooli raamatukogu endise hoone ehituslukku ega sisulise komplekteerimise printsiipidesse. Selleks puudub ka vajadus, kuna selleteemalised põhjalikud uurimused on eesti keeles kättesaadavad.⁷

³ Sirje Tamul, „Tartu Ülikool venestamise, sõja ja sulgemise ohus (1882–1918)“, *Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses II*, toim Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth, Eesti Ajalooarhiivi toimetised / Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae 18 (25) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2010), 69–126.

⁴ Jaanika Anderson, „Das Kunstmuseum der Universität Tartu vor, während und nach dem Ersten Weltkrieg“, *Mars & Museum. Europäische Museen im Ersten Weltkrieg / Mars and Museum. European Museums during the First World War*, eds. Christina Kott, Bénédicte Savoy (Köln: Böhlau, 2016), 201–211.

⁵ *Die kaiserliche Universität*, 21.

⁶ Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe, „Toomkirik valgustusaja valgusel. Varemest kerkib raamatukogu“, *Tartu toomkirik. Katedraal. Raamatukogu. Muuseum*, toim Mariann Raisma, Krista Andreson (Tartu Ülikooli muuseum, 2018), 185; Anu Ormisson-Lahe, „Toomkirikust valgustusajastu templiks“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 3. Linnaehitajana Tartus*, toim Anu Ormisson-Lahe (Eesti Keele Sihtasutus, 2011), 109–117.

⁷ Vt nt Raisma, Andreson (toim), *Tartu toomkirik*; Eduard Vigel, *Tartu Riikliku Ülikooli teadusliku raamatukogu asutamine ja areng aastail 1803–1839*, Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised (1962), 115.

Raamatukogu kui tarkuse tempel

Skulptuuride eksponeerimine raamatukogus pole kaugeltki uus idee. Tava on veelgi varasem kui suurimad antiikmaailma raamatukogud Aleksandrias ja Pergamonis, sest ilmselt kuulus iga Antiik-Kreeka templi juurde suurem või väiksem raamatukogu, kust ei puudunud ka skulptuurid.

Vana-Egiptuse Aleksandria linna peeti teadmiste ja õppimise pealinnaks sealse suure raamatukogu (tegutses 3. saj eKr – 30 pKr) tõttu. Raamatukogu oli pühendatud üheksale muusale ja see oli osa suuremast uurimiskeskusest, mida nimetati Museioniks. Lisaks kuulusid kompleksi einestamis-, lugemis- ja kohtumisruumid ning aiad ja loengusaalid⁸ ja suure tõenäosusega olid seal eksponeeritud ka kunstiteosed. Pergamoni raamatukogu (rajatud 3. saj eKr) arheoloogilised leiud annavad aimu sellest, kuidas ka Aleksandria Museion võis olla dekoreeritud. Skulptuuride eesmärk raamatukogudes oli keskkonda täiendada ja pakkuda selle kaudu tuge teadustöök.⁹ Skulptuuride eksponeerimine jätkus ka Rooma raamatukogudes, et visualiseerida raamatukogu sisulist haaret ja inspireerida lugejaid.¹⁰

Boriss Volodin kirjutab, et teaduse mäluna elasid antiikraamatukogud kauem kui antiikaeg. Antiikaja kultuuripärandi säilitamine ning hariduse, teaduse ja kultuuri järjepidevuse tagamine Lääne-Euroopas jäi 5.–6. sajandil kujunema hakanud kloostirraamatukogudele.¹¹ Kiriku domineerimise tõttu katkes aga siinkohal läänemaailma raamatukogude kaunistamise traditsioon. Antiikseid skulptuure vaadeldi kui paganlikke ja need ei sobinud kokku kloostrite, kirikute ja ülikoolide valdavalt religioosse ja filosoofilise sisuga raamatukogudega. Veel 11.–13. sajandilgi oli juurdepääs raamatukogudele väga piiratud, mistõttu nende teadmiste levitamise funktsioon jäi tagasihoidlikuks.¹²

---

⁸ Stuart Murray, *The Library: an illustrated history* (New York: Skyhorse Pub, 2009), 17.

⁹ Maia Wellington Gahtan, Donatella Pegazzano, *Museum Archetypes and Collecting in the Ancient World* (London, Boston: Brill, 2015), 10.

¹⁰ Vt portreede eksponeerimise kohta Plinius Vanem (23–79), *Naturalis Historiae*, 35.2.

¹¹ Boriss Volodin, *Maailma raamatukogude ajalugu* (Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 2005), 38.

¹² Volodin, 69–71.

Renessansiajal hakati rajama ühe enam eraraamatukogusid, kuhu koguti nii antiikaja kui ka kaasaja teoseid. Raamatukogul oli nii kogumise kui säilitamise funktsioon ja võrreldes keskaegse raamatukoguga oli sellele parem ligipääs. Ühtlasi tekkisid sel ajal imeasjade kabinetid, kus võidi ühendada ühes ruumis skulptuurid, raamatud ja muud objektid, kuigi neil puudus sisuline kooskõla. Trükikunsti leiutamine 15. sajandil lõhkus jäädavalt sideme raamatukogu ja religioosete kultusasutuste vahel ning kaotas väheste väljavalitute monopoli teadmistele.¹³

17. ja 18. sajandi raamatukogud olid keskaegsete traditsioonide ning kirikute füüsilised ja intellektuaalsed pärijad ja neist said teadmiste hankimise kohad.¹⁴ 17. sajandi teisel poolel püüdsid humanistid värskest sisustatud raamatukogudes formuleerida mõningaid põhireegleid seoses antiiksete autorite allikatega. 1602. aastal ilmus Justus Lipsiuselt antiikaja raamatukogude kohta historiograafia,¹⁵ millega ta kirjutab end esimeste kultuuriajaloolaste ridadesse.¹⁶

Raamatukogust sai valgustusaja kultuuri üks sümboleid ja 18. sajandil kujunesid välja mõned kõige kaunimad raamatukogud.¹⁷ Valgustusajastu skulptuuridega kaunistatud raamatukogu arenes järk-järgult välja nendest 17. sajandi eelkäijatest. Portreeskulptuurid raamatukogu interjööris olid endiselt väga tähtsad ning juba loodud kaanonid laienesid nüüd ka kaasaegsetele, keda peeti antiiksete eelkäijatega võrdseks.¹⁸

Kuna valgustusajastul muutus aristokraatidele üha olulisemaks olla haritud, siis näiteks Suurbritannia maamajade raamatukogud said endale olulise rolli peegeldada omanike haritust. Sealse-

¹³ Volodin, 85–87.

¹⁴ Graham Matthews, Graham Walton (eds.), *University Libraries and Space in the Digital World* (London, New York: Routledge, 2013), 27.

¹⁵ Justus Lipsius, *De bibliothecis syntagma* (Antwerpen, 1602).

¹⁶ Thomas De Walker, „Ancient Authors on Libraries: An Analysis and Biographic History of *De bibliothecis syntagma* by Justus Lipsius“, *Iustus Lipsius Europae Lumen et Columen. Proceedings of the International Colloquium Leuven 17–19 September*, eds. Gilbert Tournoy, Janine De Landtsheer, Jan Papy (Leuven University Press, 1999), 233–247.

¹⁷ Olgu näitena toodud vaid mõned: Coimbra ülikooli Joanina raamatukogu Portugalis, Trinity kolledži raamatukogu Dublinis Iirimaa, Austria rahvusraamatukogu Viinis.

¹⁸ Thorsten Opper, „Ancient glory and modern learning: the sculpture decorated library“, *Enlightenment. Discovering the World In the Eighteenth Century*, eds. Kim Sloan, Andrew Burnett (The British Museum Press, 2003), 59–60.

tes galeriides leidsid koha skulptuurid, samal ajal kui äsja ehitatud raamatukoguruumides täitsid riuleid kunsti-, reisi- ja arhitektuuriraamatud.¹⁹ Nõnda taaselustati iidsete suurkujude skulptuuride eksponeerimine eraraamatukogu ruumides. Seni olid skulptuurid mänginud raamatukogus pigem teisejärgulist rolli, nüüd kujundati mõnedki raamatukogud nii, et skulptuuride ja raamatute valik täiendas üksteist ning skulptuurid aitasid esile tõsta raamatukogu sisu ja avardada selle konteksti.²⁰

Komme raamatukogu skulptuuridega täiendada levis ka avalikesse raamatukogudesse. Dublinis Trinity kolledži (ehitatud 1712–32) nn pikas ruumis (65 m) säilitatakse umbes 200 000 raamatukogu kõige vanemat raamatut. Saali ääristab marmorist büstide kollektsioon, millele pandi alus 1743. aastal, kui skulptor Peter Scheemakersilt (1691–1781) telliti 14 büsti. Sealt leiab nii antiikaja suurkujusid kui ka kuulsaid kaasaegseid filosoofe ja kirjanikke ning mehi, kes on seotud kolledžiga.²¹ Antiiksed skulptuurid ning 18. ja 19. sajandi suurmeeste portreebüstid leidsid tee ka Briti muuseumisse Georg III raamatukogusse, kus ruum tervikuna pidi peegeldama nii ühiskondlikku korda kui ka teadmiste genereerimist.²²

19. sajandil kujunes välja uus ettekujutus ülikoolist ja seda hakati nägema lisaks teadmiste jagamise kohana ka institutsioonina, kus tekivad teadmised. Kuid juba 18. sajandil hakkasid jõudsalt areneva ülikoolide raamatukogud, mille edumeelseimaks näiteks sai Göttingeni ülikooli raamatukogu. 19. sajandil kujunes Saksamaast maailma teaduse arengus oluline maa ja teadusraamatukogudest said teaduse arendamise institutsioonid. 1734. aastal alustati Göttingeni ülikooli raamatukogu rajamist kloostrihoonesse (*Paulinerkirche*), kus 1737. aastal avati tseremoniaalselt ülikool.²³ 18. sajandi lõpuks oli sellest saanud Euroopa üks tähtsaim ülikooli raamatukogu oma 110 000 säilikuga. Raamatukogu organisatsioonilise struktuuri töö-

---

¹⁹ Jennifer Ciro, „Country House Libraries in the Nineteenth Century“, *Library History*, 18:2, 2002, 89.

²⁰ Oppen, 58.

²¹ Vt täpsemalt: The Library of Trinity College Dublin. <https://www.tcd.ie/library/old-library/long-room/> (07.07.2018).

²² Oppen, 59.

²³ Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen - <https://www.sub.uni-goettingen.de/en/about-us/portrait/history/paulinerkirche/> (16.07.2018).

Foto 1. Apollon Musagetese 2. sajandil Kreeka originaali järgi valmistatud marmorskulptuur Pio Clementino muuseumis Vatikanis. Skulptuuri on kaasajal ulatuslikult restaureeritud, kõige enam pead ja kitarat (foto 19. saj II poolest, Tartu Ülikooli kunstimuuseumi kogu, KMM F 870).

tasid välja raamatukoguhoidjad Matthias Gesner (1692–1761) ja Christian Gottlob Heyne (1729–1812) ning see sai eeskujuks nii Saksamaa kui ka välismaa ülikoolide raamatukogudele.²⁴

Professor Heyne alustas 1764. aastal antiikskulptuuride järgi valmistatud kipsvalandite kogumist, et ilmentada antiikkunsti ja arheoloogia loenguid. Pole teada, milliseid põhimõtteid järgis Heyne ülikoolile kipsvalandeid tellides, kuid ta ostis nii valandite järgi valmistatud valandeid kui (enese teadmata) ka valandeid, mis olid

²⁴ Wayne A. Wiegand, Donald G. Jr. Davis, *Encyclopedia of Library History* (New York, London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2013), 224.

tehtud antiikskulptuuride hilisemate marmorkoopiate järgi.²⁵ Valandid asusid vähemalt seitsmes raamatukoguruumis, kus suurem osa oli paigutatud niššidesse, büstid ja pead paiknesid seinakonsoolidel. Heyne püüdis leida kujude ja raamatute paigutuse vahel sisulise kooskõla: Rooma keisrid ja poliitikud olid asetatud ajalookirjanduse saali, Vana-Kreeka ja Rooma suurkujud leidsid koha filoloogiasaalis, surev gallialane ja Borghese võitleja kui suurepärased anatoomia näited pandi meditsiinikirjanduse lähedusse, arheoloogilise kirjanduse kõrval seisis näiteks suur herkulaneumlanna ja juriidilise kirjanduse juures olid Laokoon ja Belvedere Apollon, kuigi viimastel puudus sisuline seos.²⁶

Muusad ja suurmehed ülikooli raamatukogus

Tartu ülikooli taasavamisel 1802. aastal oli raamatukogu ülikooli kindel prioriteet, kuna raamatuid oli hakatud hankima juba 1800. aastal ehk enne ülikooli ametlikku taasavamist.²⁷ Algul renditi raamatukogu ruume riiginõunik Magnus Johann von Bocki majas. 1803. aastal tegi ülikooli arhitekt Johann Wilhelm Krause (1757–1828) toomkiriku ümberehitamise esimesed kavandid ja kirikust pidi saada valgustusaja tempel, kus on ühendatud raamatukogu, tähetorn ja ülikooli kirik.²⁸ 1804–07 teostati siiski üksnes raamatukogu ehitus kiriku kooriosasse.²⁹

Raamatukogu esimeseks direktoriks sai Saksamaalt Tartusse klassikalise filoloogia, kõnekunsti, esteetika, kirjandus- ja kunstiajaloo professoriks tulnud Karl Morgenstern, kes ühtlasi hakkas rajama ja juhtima ka ülikooli kunstiuuseumi. 18.–19. sajandil leidsid paljud Lääne-Euroopa haritlased endale tegevust Liivi- ja Eestimaal, nii ka Morgenstern, kes oli 18. sajandi lõpu valgustusfilosoofia esindaja ja uskus hariduse kõikvõimsusse. Ühtlasi väljendas ta oma

²⁵ Klaus Fittschen, „Christian Gottlob Heyne und die Göttinger Gipsabgussammlung“, *Das Studium des schönen Altertums. Christian Gottlob Heyne und die Entstehung der Klassischen Archäologie*, eds. Daniel Graepler, Joachim Migl (Göttingen, 2007), 92.

²⁶ Fittschen, 96–97.

²⁷ Vt Eduard Vigel, *Tartu Riikliku Ülikooli Teadusliku Raamatukogu asutamine ja areng aastail 1803–1839* (Tartu, 1962), 11–52.

²⁸ Maiste, Ormisson-Lahe, Toomkirik valgustusaja valgusel, 160.

²⁹ Ormisson-Lahe, Toomkirikust valgustusajastu templiks, 108.

soovi kaasa aidata Liivimaa uue ülikooli arenemisvõimelise noorsoo õilistamisele teaduse ja kunsti kaudu.³⁰ Loengutel demonstreeris Morgenstern materjale kunstimuuseumist³¹ ja raamatukogust, näiteks esitles ta 1807. aasta kevadsemestril üldise kirjandusloo loengutel vanast ajast kuni Rooma keisririigi langemiseni raamatukogus leiduvaid vastavasisulisi teoseid.³² Näitlike materjalide kasutamine loengutes ei olnud 19. sajandi alguses veel väga levinud ja õpetus oli pigem kirjasõnakeskne, mistõttu paistab Morgensterni metoodika ja uuendusmeelsus eriti silma. Elanud ja õppinud Saksamaal, oli Morgenstern tuttav ka teiste ülikoolide tööga, sealhulgas ka Göttingeni ülikooliga. Viimasest sai ta inspiratsiooni Tartu ülikooli kunstimuuseumi rajamiseks ja ka raamatukogu komplekteerimiseks.³³ Nõnda võib pidada iseenesest mõistetavaks, et Morgenstern pidas vajalikuks tellida skulptuure raamatukogu interjööri kujundamiseks, sest ilma kipskujudeta oli toonast ülikooli ja raamatukogu raske ette kujutada.

Otsus dekoreerida saalid kipsskulptuuridega küpses juba raamatukogu ehitamise ajal, et luua õppimiseks ja uurimistööks inspireeriv keskkond. Skulptuuride järgi valmistatud kipsvalandid olid tuntud juba antiikajal, kuid alates 15. sajandist jõudsid need teadlaste, aristokraatide ja kunstnike erakogudesse. Üha enam kasvas valandite roll kuninglikes ja õukondlikes kunstiakadeemiates. Valandid võimaldasid uurida inimese anatoomiat ja ilu ning neid kasutati kopeerimiseks, kuna antiiksete kunstiteoste kopeerimine oli kõigi erialade kunstnike koolitamisel kohustuslik etapp.³⁴

³⁰ Elsa Kudu, „K. Morgenstern valgustuslike ideede levitajana Liivimaa“, *Teadusliku Raamatukogu Töid III*, Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised (Tartu, 1970), 5.

³¹ Jaanika Anderson, *Reception of Ancient Art: the Cast Collections of the University of Tartu Art Museum in the Historical, Ideological and Academic Context of Europe (1803–1918)* (Tartu: University of Tartu Press, 2015) (Dissertationes Studiorum Graecorum et Latinorum Universitatis Tartuensis, 7).

³² *Anzeige der Vorlesungen, welche auf der Kayserlichen Akademie zu Dorpat ... gehalten werden* (Dorpat: Mattiesen, 1807), 5.

³³ Vt Göttingeni ülikooli raamatukogu direktor Ch. G. Heyne tegevuse kohta Daniel Graepler, Joachim Migl (eds.), *Das Studium des schönen Altertums. Christian Gottlob Heyne und die Entstehung der klassischen Archäologie* (Göttingen, 2007).

³⁴ 17. sajandil asutati Pariisis *Académie des Beaux-Arts*; kunstnik Anton Raphael Mengsile (1728–79) kuulus rikkalik valandikogu. Vt näiteks Rune Frederiksen, Eckart Marchand (eds.), *Plaster Casts: Making, Collecting and Displaying from Classical Antiquity to the Present* (Berlin, New York: De Gruyter, 2010). (Transformationen der Antike 18).

1805. aasta juulikuus läks Morgenstern Peterburi kunstiakadeemiasse³⁵ kipskujusid vaatama. Sealne mitmekesine valandikogu oli rajatud 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses kunstnike koolitamiseks. Sama aasta septembris esitas Morgenstern oma käigu kohta aruande, kus ta kirjutab, et kokku lähevad kujud maksma umbes 600 rubla, millest 500 rubla kulub suurte kujude valmistamiseks ja 100 rubla büstide valmistamiseks ning raha tuleb saata kunstiakadeemiale, et nad saaksid materjali osta.³⁶ 1806. aasta veebruaris oli Morgenstern taas Peterburis ja andis teada, et kipskujud on töös, kuid see võtab aega.³⁷ Tellitud skulptuuride nimekirjas olid kunstide ja teaduse kaitsmisele pühendatud Vana-Kreeka jumalad-jumalannad; Vana-Kreeka ja Rooma kirjanike, riigimeeste ja filosoofide büstid ning valgustusaja mõtlejad:³⁸ ajaloo muusa Kleio,³⁹ astronoomia muusa Urania,⁴⁰ tragöödia muusa Melpomene,⁴¹ komöödia muusa Thaleia,⁴² tantsu muusa Terpsichore,⁴³ eepika muusa Kalliope,⁴⁴ armastusluule muusa Erato,⁴⁵ hümnide muusa Polyhymnia,⁴⁶ lüürika muusa Euterpe,⁴⁷ muusade juht jumal Apollon Musagetes,⁴⁸ tarkusejumalanna Athena,⁴⁹ kaks öökulli, kes sümboliseerivad teadmisi ja tarkust,⁵⁰ Vana-Kreeka pime laulik Homeros (8. saj eKr),⁵¹ tragöödiakirjanik Euripides (u 480–406 eKr),⁵² filosoof Sokrates (469–399

³⁵ Vene kunstiakadeemia asutas Ivan Šuvalov 1757. aastal Peterburis. Akadeemia valduses on kipsvalandite kollektsioon Egiptuse kunstist kuni 19. sajandi kunsti-teosteni, kuid rõhuasetus on antiikaja kunstil.

³⁶ EAA, 402-5-33, l. 19–21.

³⁷ EAA, 402-3-1160, l. 25.

³⁸ EAA, 402-5-33, l. 41.

³⁹ ÜAM_160:37AjK. Siin ja edaspidi viitab joonealuses märkuses esitatud number Tartu Ülikooli muuseumi inventarinumbrile.

⁴⁰ ÜAM_160:38AjK.

⁴¹ ÜAM_160:39AjK.

⁴² ÜAM_160:40AjK.

⁴³ ÜAM_160:41AjK.

⁴⁴ ÜAM_160:40AjK.

⁴⁵ ÜAM_160:43 AjK.

⁴⁶ ÜAM_160:44 AjK.

⁴⁷ ÜAM_160:45AjK.

⁴⁸ ÜAM_160:46AjK.

⁴⁹ ÜAM_160:47AjK.

⁵⁰ Asukoht teadmata, tõenäoliselt purunenud.

⁵¹ ÜAM_160:26AjK.

⁵² Purunenud.

eKr),⁵³ filosoof ja Ateena akadeemia rajaja Platon (427–347 eKr),⁵⁴ reektor ja riigimees Demosthenes (384–322 eKr),⁵⁵ näitekirjanik Sophokles (497/6–406 eKr),⁵⁶ ajalookirjutaja Herodotos (484–425 eKr),⁵⁷ bukoolik Theokritos (3. saj eKr),⁵⁸ lüürik Horatius (65–8 eKr),⁵⁹ orator, riigimees, jurist ja filosoof Cicero (106–43 eKr),⁶⁰ poeet Vergilius (70–19 eKr),⁶¹ Rooma keiser ja filosoof Marcus Aurelius (121–180),⁶² Inglise füüsik, matemaatik, astronoom, teoloog ja alkeemik Isaac Newton (1643–1727)⁶³ ja Prantsuse filosoof, kirjanik, ajaloolane ja Euroopa valgustusliikumise juhtkuju Voltaire (1694–1778).⁶⁴

Peterburist tellitud valandid jõudsid Tartusse 12. septembril 1807. aastal, kuid saabumisel ilmnes, et kaks kuju olid teel kahjustada saanud, mistõttu tuli need enne kohale seadmist parandada.⁶⁵ Athena kuju ning teadlaste ja kirjanike kipsbüstid paigutati kolmanda korruse saali, Apollon Musagetese ja muusade antiiskulptuuride valandid aga teise korruse saali.⁶⁶ Ülikooli raamatukogu sisekujundus koos skulptuuridega pidi tekitama vahegaleriides harmoneerivate alkoovide ja seal paiknevate raamatutega suurepärase studeerimise miljöö.

1920. aastatel läks raamatukogus ruumipuudus nii suureks, et teise korruse saali kaunistanud muusad viidi esimese korruse eeskotta.⁶⁷ Muusade kolimise üle tehti nalju juba aastakümneid varem. Kui Tartu õpperingkonna kuraator Karl Christoph von Lieven (aastatel 1817–28) oma külaskäigu ajal ülikooli viitas sellele, et raama-

⁵³ Muuseumis olemas, kuid täpne kuju tuvastamata, kuna kogus on mitu Sokratest.

⁵⁴ Asukoht teadmata, tõenäoliselt purunenud.

⁵⁵ Märgitud numbriks ÜAM_160:30AjK, kuid kogude liikumisega on numbrid ilmselt segi aetud.

⁵⁶ Asukoht teadmata, tõenäoliselt purunenud.

⁵⁷ ÜAM_160:33AjK.

⁵⁸ Purunenud.

⁵⁹ ÜAM_160:13AjK.

⁶⁰ Asukoht teadmata, tõenäoliselt purunenud.

⁶¹ ÜAM_160:23AjK.

⁶² Purunenud.

⁶³ Purunenud.

⁶⁴ ÜAM_160:15AjK42.

⁶⁵ EAA, 402-5-33, l. 56.

⁶⁶ Karl Siilivask, *Tartu Ülikooli ajalugu II. 1798–1918* (Tallinn: Eesti Raamat, 1982), 71–72.

⁶⁷ Malle Ermel, „Tarkuse tempel. 175 aastat ülikooli raamatukogu Toomel“, *Tartu toomkirik. Katedraal. Raamatukogu. Muuseum*, toim Mariann Raisma, Krista Andreson (Tartu Ülikooli Muuseum, 2018), 223.

tukogus jääb varsti ruumi väheks, vastas talle ülikooli kantseleitöötaja J. Th. A. Leibnitz, et ta juba andis direktor Morgensternile nõu lasta nukud (ehk muusade kipskujud) roheliseks võõbata ja Toomele panna.⁶⁸

Õnneks jäid muusad, Apollon, Athena ja suurmeeste büstid siiski toomkirikusse alles ja mõned neist on tänini seal eksponeeritud. Hiljem lisandus raamatukokku veelgi skulptuure: kaks keiser Aleksander I büsti,⁶⁹ Nikolai I ja Peeter I büst, Hegeli büst ning Ludwig von Maydelli (1795–1846) loodud rektor Gustav von Ewersi (1781–1830) marmorist ja kipsist büstid jt.⁷⁰ Morgenstern pärandas 1853. aastal ülikooli raamatukogule oma isikliku raamatukogu, millega koos anti üle ka kipsvalandeid⁷¹ ja muid kunstiesemeid.⁷² Kui raamatukogu toomkirikust uude majja oli kolinud, anti 1982. aastal raamatukogule kuulunud kipsvalandid koos teiste kunstiesemetega üle 1976. aastal asutatud Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo muuseumile (aastast 2014 Tartu Ülikooli muuseum), kes raamatukogu järglasena kolis 1981. aastal toomkirikusse.⁷³

Kus asuvad originaalskulptuurid?

Kui tulla Morgensterni tellitud kipskujude algse päritolu juurde, siis on teada, et marmorist muusad, Athena, Apolloni ning mõne büsti originaalskulptuurid asuvad Vatikanis Pio Clementino muuseumi 1784. aastal avatud muusade hallis.⁷⁴ Sealsed skulptuurid kaevati välja 1770. aastatel paavst Pius VI ajal Tivoli lähedalt Villa di Cassiost. Lisaks muusadele, Apolloni ja Athena skulptuurile leiti sealt

⁶⁸ Emil Anders; Aira Võsa (tlk); Heivi Pullerits, Marge Rennit (toim), *Emil Andersi mälestused* (Tartu: Tartu Linnamuuseum, 2012), 89.

⁶⁹ *Inventarium des Kaiserlichen Universitäts-Bibliothek zu Dorpat. 1823–1839.* Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond (TÜR KHO), 4-1-527, l. 2.

⁷⁰ *Inventarium des Dorpater Universitäts-Bibliothek. 1872.* TÜR KHO, 4-1-529, l. 1-2.

⁷¹ Niina Raid, „Tartu Ülikooli muuseumi ajaloost“, *Kunst*, 3, 1968, 35.

⁷² *Inventarium des Dorpater Universitäts-Bibliothek. 1872.* TÜR KHO, 4-1-529, l. 40.

⁷³ Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo muuseumi vastuvõtuakt nr 7, 18. jaanuar 1982.

⁷⁴ 18. sajandi restauraatorid on muusade kujusid märkimisväärselt muutnud, kuna Villa di Cassiost leiti seitse ja pool muusat, kellest neli oli ilma peata, kuid 18. sajandil eelistati eksponeerida terveid kujusid. Vt Jeffrey Collins, „Marshaling the Muses: the Vatican’s Pio Clementino Museum and the Greek Ideal“, *Studies in the Decorative Arts*, Vol. 16, No. 1, 2008–2009, 39.

veel enam kui 30 Antiik-Kreeka kuulsa mehe hermi ja büsti (täniini on neist säilinud 21), mille valmistamisaeg jääb Rooma keisri Hadrianuse eluaega (76–138). Tõenäoliselt moodustasid hermid Villa di Cassios samasuguse rääkivate portreede galerii, nagu oli Herculaeumis Villa dei Papiris. Galerii koosnes Kreeka klassikalise aja-järgu suurkujudest, mis oli tavapärane valik Rooma villade dekooreerimiseks.⁷⁵ Galeriina seisvad suurmehed olid valitud esindama Vana-Kreeka kultuuri ja õppimist, nad justkui rääkisid vaatajaga ja vajaduse korral otsiti abi nende õpetusest.

Vatikani Pio Clementino muuseumi muusade hallis eksponeeriti üheksa muusat koos jumal Apolloni ja Vana-Kreeka suurmeeste büstide, hermidega ja mõnede reljeefidega.⁷⁶ Kui võrdleme Tartusse tellitud büste muusade hallis eksponeeritutega, leiame, et teatud määral need kattuvad. Näiteks oli nii muusade hallis kui ka ülikooli raamatukogule tellitud skulptuuride hulgas lisaks muusadele ja Apollonile ka Homeros, Euripides, Sokrates, Demosthenes ja Sophokles. Siiski, praegusel ajal pole võimalik väita, et kõikide Tartusse saabunud valandite originaalskulptuurid paiknevad Vatikanis, kuna nii siinsetest kui ka sealsetest kujudest on mõned purunenud ja täpset võrdlust pole võimalik teha.

1805. aastal Tartusse tellitud skulptuuride komplekt oli muljetavaldav ja läbimõeldud. On arusaadav, et tellimust ei tehtud Vatikanist, vaid Peterburist, kuna see oli Tartule lähim koht, kust oli võimalik hankida originaalskulptuuride järgi valmistatud valandite koopiaid. Kuigi suuremad kujud, nagu näiteks muusad, on osadest kokkupandavad, teeb kergesti purunev materjal valandite transpordi siiski äärmiselt keeruliseks ja riskantseks.

Peterburi valandid on valmistatud originaaltöödelt võetud vormidega, mis tagavad vormi- ja valandivalmistaja meisterliku töö korral originaalskulptuuri kõige peenemate joonte edasikandumise valandile.⁷⁷ 18. sajandi viimastel kümnenditel tegutsesid Roomas, sealhulgas Pio Clementino muuseumis, kus asub suurem osa Tar-

⁷⁵ Sheila Dillon, *Ancient Greek Portrait Sculpture: Context, Subjects, and Styles* (Cambridge University Press, 2006), 50.

⁷⁶ Vt Pio Clementino muusade halli skulptuuride nimekirja Hercules Massi, *Sculptures and Galleries in the Vatican Palace* (Rome: Sinimberghi, 1873), 155–166.

⁷⁷ The Russian Academy of Fine Arts Museum – <http://www.nimrah.ru> (16.08.2018).

tusse tellitud valandite originaalskulptuuridest, selle aja parimad vormivalmistajad (*formatore*).⁷⁸ Aga kuna Tartu valandeid valmistati Peterburis kohapeal, siis ilmselt olid müügiks tehtavad kipskujud valmistatud juba valandilt võetud vormiga, mis muutis ka valandi odavamaks ja see ei ole enam nii terava joonega kui originaal. Antud juhul jääb silma ka kipsi kehv kvaliteet ja mitte kõige meisterlikum valamistöö.⁷⁹ Valandi valmistamiseks vormi tegemine ja valamine on keerukas ja aeganõudev protsess. 19. sajandi keskpaigas oli valandite tellimise võimalusi ohtrasti (nt Berliini Gipsformerei (asutati 1819) jt väiksemad valanditöökojad), kuid 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi algusaastatel olid võimalused palju kitsamad ja kaugeltki kõikidele ei olnud originaalvormidega valmistatud valandid hinna poolest kättesaadavad.⁸⁰

Ülikooli teised skulptuurivalandite kogud

Raamatukogu interjööri tarbeks hangitud kipsvalandid on ilmselt esimesed antiikskulptuuride järgi valmistatud valandid Tartu ülikoolis. Hiljem osteti skulptuurivalandeid ka teistele ülikooli asutusele – joonistuskoolile ja kunstimuuseumile –, lähtudes seejuures valikuid tehes sellest, mis eesmärgil neid kasutada plaaniti. Ülikooli joonistuskoolile hankis skulptuurivalandeid Karl August Senff (1770–1838), kes alustas 1803. aastal ülikoolis tööd joonistuskooli õpetajana.⁸¹ Joonistuskooli nõorraamatusse on sissekandeid tehtud mitmekümne aasta vältel,⁸² kuid joonistusõpetuse tarbeks soetati eri suuruses antiikskulptuuride järgi valmistatud kujusid, büste ja muid kehaosi enne 1823. aastat. Kokku oli kipsvalandeid 42 nimetust, sealhulgas Jupiter, Aleksander Suur, Ajax, Antinous, Apol-

⁷⁸ Chiara Piva, „Restoring and Making Sculpture in Eighteenth-Century Rome: A Shared Practice“, *Rome, Travel and the Sculpture Capital, c.1770–1825*, ed. Tomas Macsotay (London, New York: Routledge, 2017), 43.

⁷⁹ Siinkohal tänan info eest Tartu Ülikooli muuseumi konservaatorit Maria Väinsari.

⁸⁰ Vt Charlotte Schreiter, „Moulded from the best originals of Rome“ – Eighteenth-Century Production and Trade of Plaster Casts after Antique Sculptures in Germany“, *Plaster Casts. Making, Collecting and Displaying from Classical Antiquity to the Present*, Transformationen der Antike, Band 18, eds. Rune Frederiksen, Eckart Marchand (Berlin, New York: De Gruyter, 2010), 125.

⁸¹ Inge Kukk, Epp Preem, *200 aastat kunstiharidust Eestis. Tartu Ülikooli joonistuskool 1803–1893* (Tartu: Tõravere Trükikoda, 2002).

⁸² *Schnurbuch der Zeichenanstalt in Dorpat*. 1850. TÜR KHO, 4-1-737.

lon, Herakles, Demosthenes, Venus, Tuccia, Amor, Mercurius, faun ja bakhant. 1823. aastal lisandus neile 319 kipsist gemmivalandit. Kuna joonistuskooli eesmärk oli õpetada joonistamist, valis Senff kogusse eri tüüpi skulptuure, et oleks esindatud nii iluideaalid, emotsioonid kui ka liikumine.

Ülikooli kunstmuuseum asutati 1803. aastal ja selle kogusse jõudsid üksikud kipsskulptuurid juba esimestel aastakümnetel.⁸³ Tegemist oli peamiselt kingitustega ja kui neid kogumina vaadelda, ei andnud skulptuurid ülevaadet antiikkunsti arengust. Ometigi pidas Morgenstern oluliseks kipsvalandite kogu rajamist ka kunstimuuseumisse. 1833. aasta aruandes kirjutab ta, et kunstimuuseumi direktor (Morgenstern) on korduvalt, kuid edutult rõhutanud, et Tartu ülikooli kunstimuuseumile tuleb osta kipsvalandid antiikskulptuuride parimatest eksemplaridest, nagu on Göttingeni, Bonni ja Breslau ülikoolis juba mõnda aega olnud. Ta pani ette, et valandid võiks osta Peterburi kunstiakadeemiast, kust ta oli tellinud kipsskulptuurid ka raamatukogu interjööri jaoks.⁸⁴

Kuigi tänapäeval on tuntud Tartu Ülikooli kunstimuuseum oma heas seisus ja rikkaliku valandikollektsiooni poolest, hakati kipsskulptuure sihipäraselt tellima alles 1860. aastatel, mil otsustati keskenduda antiikkunsti kogumisel.⁸⁵ Kunstimuuseumile hangitud skulptuurivalandite läbilõige erines raamatukogu ja joonistuskooli omast, kuna selle eesmärk oli anda ülevaade antiikaja kunstist ja selle arengust. Komplekteerimisel arvestati, et muuseumikogus oleks esindatud antiikmaailma parimad kunstiteosed erinevatest

⁸³ Nt Apollino (KMM S 1) valandi valmistas Tartus viibiv meister Bertolini 1806. aastal, Belvedere torso (KMM S 2), Venus Anadyomene (KMM S 3), kükitava Aphrodite (KMM S 4), Hermese (KMM S 5) ja Kephissose torso (KMM S 6) kinkis Reinhold Andreas von Stackelberg 1827. *Verzeichniss des Museum der Kunst der Kaiserl. Universität zu Dorpat angefertigt von dessen ersten Sämler und Director Karl Morgenstern Dritter Band. Gemälde und Handzeichnungen, Daktyliothek; Arbeiten in Mosaik, Elfenbeine & in Marmor und Alabaster; Gypsabgüsse; Ägyptische, Griechische und andere Alterthümer.* Dorpat, im Julius 1808, 365–366. Tartu Ülikooli kunstimuuseum, 150–15.

⁸⁴ Karl Morgenstern, „Museum der Kunst in Dorpat. Beitrag zum Generalbericht der Universität Dorpat für das Jahr 1833“, *Dorpater Jahrbücher für Litteratur, Statistik und Kunst, besonders Russlands* (Riga, Dorpat: Eduard Frantzen's Buchhandlung), 75–76.

⁸⁵ *Reception of Ancient Art: the Cast Collections of the University of Tartu Art Museum in the Historical, Ideological and Academic Context of Europe (1803–1918)*, 126 ff.

perioodidest. Joonistuskooli eesmärk oli praktiline joonistamisõpetus. Raamatukogu puhul vaadati, et mõtleivate meeste pead kataksid võimalikult palju valdkondi ja muusad hoolitseksid kõikide kaunite kunstide eest.

Kokkuvõtteks

1802. aastal Tartu ülikooli taasavades oli toonastel võtmeisikutel palju teha, et ülikool saaks pakkuda heal tasemel kõrgharidust. Vaja oli korraldada ülikooli juhtimine, leida õppejõud, võtta vastu üliõpilased, koostada loenguplaanid, ehitada hooned, seada sisse õpetamiseks vajalikud kabinetid ja hankida õppeotstarbelisi kollekttsioone ja kirjandust. Jõuti mõelda ka sellele, et asjad oleksid hästi ja ajakohaselt korraldatud ning püüti järgida parimate ülikoolide tava.

Raamatukogu arengus mängis olulist rolli esimese direktori Karl Morgensterni lai silmaring ja ohtrad kontaktid nii idas kui läänes, kuid ka põhjalikud teadmised antiikkultuurist ja -kirjandusest. Nii jõudsidki mõni aasta pärast ülikooli taasavamist ja vahetult pärast raamatukogu valmimist Tartusse Vana-Kreeka suurmehed, teaduse ja kunstide kaitsjad muusad ning valgustusaja parimad mõtlejad, et inspireerida ülikooliperet ja kaunistada raamatukogu. Kuigi pole täpselt teada kõik raamatukogu valandite eeskujuks olnud originaalskulptuurid ja nende asukohad, oli sellise hulga ja suurusega valandite tellimine 19. sajandi alguse Eestis esmakordne ja tähelepanuväärne. Hiljem lisandus kogusse veel teisigi portreid valitsejatest ja kohaliku tähtsusega isikutest.

Jaanika Anderson (PhD) on Tartu Ülikooli muuseumi teadusdirektor

Plaster casts ordered for the University of Tartu Library in the collection of the University of Tartu Museum

JAANIKA ANDERSON
University of Tartu Museum

Nowadays, a large part of the objects related to teaching and research acquired for the University of Tartu in the past couple of centuries are located in the museums of the university. The University of Tartu Museum also preserves the plaster casts ordered in 1805 for decorating the University of Tartu Library.

Exhibiting sculptures at the library was far from being a new idea. It is likely that there were libraries at ancient Greek temples, where sculptures were also displayed. In the Western world, the tradition of decorating libraries came to a halt when churches started to dominate as public buildings. Ancient sculptures were considered to be pagan and not suitable for the libraries of monasteries, churches and universities that mostly contained books on religion and philosophy. Inventing the printing press in the 15th century broke the bond between libraries and religious institutions. In the 18th century when the library became one of the symbols of the culture of the Enlightenment, ancient portrait sculptures again found their place in the interior of the library. The canon then also expanded to encompass contemporary great figures who were put on the pedestal similarly to their ancient predecessors. In the 19th century, the libraries of universities also started to thrive, as in addition to being a place for sharing knowledge, the creation of new knowledge became important.

The University of Tartu was reopened in 1802, and in 1803, the architect of the university Johann Wilhelm Krause (1757–1828) prepared the initial sketches for rebuilding the Dome Church into a library. Already during the construction period, the decision was made to decorate the library's halls with plaster casts to create an environment inspiring learning and research. In 1805, the director of the library Johann Karl Simon Morgenstern (1770–1852) ordered suitable casts from the Academy of Arts in Saint Petersburg. The statue of Athena and the plaster busts of writers, statesmen and philosophers

(Homer, Euripides, Socrates, Plato, Demosthenes, Sophocles, Herodotus, Theocritus, Horace, Cicero, Virgil, Marcus Aurelius, Isaac Newton and Voltaire) were placed in a hall on the third floor; Apollo Musagetes and nine muses were situated in a hall on the second floor. The interior design of the University of Tartu Library together with its sculptures was intended to create an excellent atmosphere for studying with its harmonious alcoves in the connecting galleries and the books placed there.

The original ancient marble sculptures of the muses, Athena, Apollo and some other busts that Morgenstern ordered are situated in the Vatican in the Pio Clementino Museum in the Hall of the Muses that was opened in 1784. The sculptures there were unearthed at Villa di Cassio near Tivoli during Pope Pius VI's reign in the 1770s. In addition to the muses and the sculptures of Apollo and Athena, more than 30 herms and busts of famous men from ancient Greece were found (today, 21 have been preserved). These are likely to have been combined into a gallery of "talking" portraits at Villa di Cassio similarly to that of the Villa dei Papiri situated in the Herculaneum. The great men standing there, forming a gallery, were chosen to represent the Greek culture and learning and they were seemingly talking to the viewers. Their teachings could be consulted on the spot, if necessary. It was strived to create an analogous milieu at the University of Tartu Library.

The set of sculptures ordered for Tartu in 1805 was impressive and thoroughly thought through. The order was placed at Saint Petersburg since it was the closest place to Tartu where it was possible to get casts copied from the original sculptures. Transporting the casts was especially complicated and risky due to their weight and easily breakable material.

The plaster casts acquired for the interior design of the library are probably the first made after ancient sculptures at the University of Tartu. Later, sculpture casts were also bought for the university's drawing school and art museum.